

УДК 37.035

КАТЕГОРІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СВІТЛІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Грамастик Н. В.

Глибоке осягнення нерозривного зв'язку з природою, розуміння гуманістичних норм взаємодії з нею актуалізують проблему формування екологічної відповідальності особистості. У статті аналізуються різні наукові підходи до визначення категорії екологічної відповідальності в світлі філософського, соціального, психологічного та педагогічного аспектів.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічне виховання, екологічна відповідальність.

Глубокое постижение неразрывной связи с природой, понимание гуманистических норм взаимодействия с ней актуализируют проблему формирования экологической ответственности личности. В статье анализируются различные научные подходы к определению категории экологической ответственности в свете философского, социального, психологического и педагогического аспектов.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическое воспитание, экологическая ответственность.

Deep comprehension of an unbreakable bond with the nature and understanding of the humanistic interaction rules actualize the issue of an individual's ecological responsibility formation. This article analyzes the various scientific approaches to the definition of environmental responsibility in the philosophical, social, psychological and pedagogical aspects.

Key words: environmental education, environmental upbringing, environmental responsibility.

Постановка проблеми. Серед найважливіших проблем сучасності, які хвилюють людство, особливо виділяється екологічна проблематика. Головна причина цього – тотальна екологічна безвідповідальність. Ставлення до природи – своєрідна проекція тих ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку.

Сучасна наука послідовно доводить необхідність коєволюції людини і природи, що, зокрема, передбачає внутрішню гармонію особистості як провідну умову гармонії зовнішнього світу, у тому числі природи. Оскільки екологічні негаразди зумовлені перш за все кризою цінностей, домінантою навчання і виховання підростаючих поколінь мають стати ціннісні орієнтації, в основу яких покладено принцип гуманізму.

Навколишній світ стрімко змінюється, причому змінюється якісно, і навчальні заклади не можуть не реагувати на ці зміни. Забезпечити екологічну безпеку можливо шляхом цілеспрямованого виховання і освіти людей, розвитку екологічної відповідальності.

У контексті стрімких процесів світової та європейської інтеграції освіта України покликана навчити громадян жити спільно, постійно дбаючи про відновлення й збереження ноосфери планети. Виконати це завдання можливо за умов високого рівня екологічної відповідальності кожної людини, тому діяльність усіх ланок системи неперервної освіти має бути зорієнтована на пошук ефективних способів екологічної підготовки суб'єктів педагогічного процесу, що регламентована положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Законів України "Про освіту", "Про вищу освіту", Державної програми "Вчитель", "Концепції екологічної освіти України".

Як зазначається у преамбулі Всесвітньої декларації про вищу освіту для XXI ст., "масштаби і темпи перетворень є такими, що суспільство все більше базується на знаннях таким чином, що освіта і наукові дослідження в сучасних умовах виступають найважливішими компонентами культурного, соціально-економічного та екологічного

сталого розвитку людини, співтовариств і націй, у зв'язку з цим перед самою освітою постали грандіозні завдання, що вимагають її найрадикальнішого перетворення й оновлення. Цей процес спрямований на те, щоб сучасне суспільство, яке нині переживає глибоку кризу цінностей, могло вийти за межі суто економічних підходів та сприйняти більш глибокі аспекти моралі й духовності" [6, с. 64].

Актуальність взаємодії людини з природою висуває перед сучасною школою завдання соціальної значущості: виховання молодого покоління в дусі відповідального ставлення до природи, охорони природних багатств.

Аналіз останніх досліджень. За останні двадцять років значно зросла увага вчених до вивчення проблем екологічного виховання та освіти, що є предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних педагогів та психологів, зокрема: В. Вербицький, Є. Гірусов, М. Дробноход, А. Захлебний, І. Зверев, І. Зязюн, Б. Іскаков, О. Киричук, М. Кисельов, Г. Ковальов, В. Крисаченко, Б. Лихачов, Л. Лук'янова, А. Львовичкіна, М. Моїсеєв, В. Моргун, Г. Пустовіт, Н. Реймерс, В. Ясвін, які розвивають ідеї неперервної екологічної освіти.

Вирішенню важливих питань професійної підготовки майбутнього вчителя до екологічного виховання учнів присвячені праці І. Д. Беха, Л. С. Виготського, І. А. Зязюна, В. С. Лутая, Л. І. Бібік та інших.

Психологічним підґрунтям формування екологічної відповідальності є дослідження К. Абульханової-Славської, А. Маслоу, А. Петровського, С. Рубінштейна, К. Платонова, Р. Френкіна, В. Шадрикова. На думку вчених, одиницями екологічної відповідальності особистості є вчинки, у яких виявляються її моральні переконання.

Особливий інтерес становлять праці Н. М. Ворзелян, А. Н. Захлебного, І. Д. Зверєва, Б. Г. Юганзен, В. С. Липицької, І. С. Матрусової, А. П. Мамонтової, Л. П. Печко, В. О. Сухомлинського та інші, які розглядають різні аспекти екологічного виховання та освіти учнів в процесі організації суспільно корисної роботи з охорони природи.

Аналіз наукових досліджень та стан навколишнього середовища свідчить про те, що наявні суперечності між сучасними вимогами до особистості і рівнем сформованості екологічної відповідальності, що забезпечує глибоке осягнення нерозривного зв'язку з природою, розуміння гуманістичних норм взаємодії з нею.

Окреслена проблема полягає в тому, що відсутній єдиний підхід до розуміння поняття "екологічна відповідальність", її сутнісних характеристик, до неоднозначності підходів щодо визначення змісту, форм та методів формування екологічної відповідальності особистості. Тому **метою статті** є теоретичне вивчення категорії екологічної відповідальності в світлі сучасних наукових досліджень.

Результати теоретичного дослідження. Головним щаблем у формуванні екологічної відповідальності є екологічна освіта як один із елементів природоохоронної політики й важливий інструмент впливу на суспільну свідомість. Основою екологічної освіти має стати глибоке усвідомлення принципової єдності фундаментальних законів природи.

Виходячи з нинішньої кризової екологічної ситуації, найголовнішим завданням сучасної епохи є формування в першу чергу нової екологічної свідомості – відповідального ставлення до навколишнього природного середовища. Тому в змісті екологічної освіти слід виділяти не тільки науковий зріз, що забезпечує розвиток пізнавального ставлення до природи, але й ціннісний аспект, що формує аксіологічне ставлення до природи.

Цінності – це поняття, у яких зафіксовані критерії соціально визнаного досвіду в даному суспільстві, на основі чого контролюється діяльність. Обираючи ту чи іншу цінність, людина тим самим формує стратегічний план своєї поведінки й діяльності.

Система цінностей людини є її світоглядом. Тому побудова навчально-виховного процесу на основі цінностей – це провідний шлях формування екологічної відповідальності особистості.

У загальнонауковому розумінні поняття відповідальності базується на філософському вченні про соціальну зумовленість поведінки індивіда. Американський філософ-аналітик Д. Ледд пропонує розглядати відповідальність як сутнісну характеристику людини: "Люди – це особи, що усвідомлюють власні дії й відповідальні за них" [304, с. 109].

Укладачі "Сучасного тлумачного словника української мови" слово "відповідальний" трактують як "такий, на якого покладено відповідальність за яку-небудь ділянку роботи, справу тощо" [10, с. 142].

У сучасній філософії сутність поняття екологічної відповідальності трактується з різних позицій, зокрема: у контексті духовності (М. Заброцький), із позицій інтернатного локусу контролю (О. Вознюк), як свідоме попередження настання екологічної кризи (А. Толстоухов та М. Хилько), дотримання норм життєдіяльності людини як цілісної, діяльної й біосферної істоти (В. Крисаченко).

Так, Н. Лазарович до категорії екологічної відповідальності відносить етику екологічного імперативу, що складається з культури провини, сорому перед наслідками свого виживання.

У контексті футурологічного підходу екологічну відповідальність сучасний німецький філософ К. Маср-Абіха поділяє на два варіанти. Перший ґрунтується на категорії підзвітності, тобто відповідальність за себе. Другий – на спрямовану в майбутнє відповідальність за інших [5, с. 66–68].

Отже, на підставі філософського аналізу підходів до визначення екологічної відповідальності можна стверджувати, що це поняття означає відповідність моральної діяльності людини в локусі взаємодії з довкіллям, із собою і соціумом, при якій вона контролює та попереджує свої негативні впливи.

Соціальні корені екологічної відповідальності криються в системі відношення "індивід – група – колектив". Соціальну функцію екологічної відповідальності досліджували Е. Мурашова, П. Недбайло, Л. Решетник, В. Сітаров, В. Пустовойтов, С. Смірнов та інші. На думку вчених, соціальний аспект екологічної відповідальності визначається діалектичним взаємозв'язком між індивідом і суспільством, що характеризується взаємними екологічними правами й обов'язками з виконання приписів соціальних норм та покладанням різноманітних засобів впливу в разі їх порушення.

В сучасних умовах екологічна відповідальність особистості є однією зі складових її соціальної відповідальності.

Відповідальність у розумінні психології визначається, насамперед, як якість особистості. В основі цієї якості – усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, визнання людиною причетності до соціуму, її власні переконання та моральні принципи.

Психологи І. Бех, К. Мудзибаєв та інші відповідальність розуміють як свободу вибору, спосіб реалізації життєвої позиції або як спосіб самореалізації особистістю своєї сутності.

У сучасній психології екологічна відповідальність розглядається як внутрішня саморегуляція й самодетермінація зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями.

Крім того, категорія екологічної відповідальності розглядається в межах продукуваної Д. Роттером і поширеної нині у психології концепції локусу контролю (лат. *lokus* – місце; франц. *controle* – перевірка) – індивідуальна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний тип) чи внутрішнім станам і переживанням (інтернальний тип) [8, с. 189].

Багатьма ученими-психологами (К. Абульханова-Славська, Я. Коломенський, А. Реан та ін.) установлено, що інтернали зазвичай упевнені в собі, спокійні й доброзичливі, а екстернали мають підвищену тривожність, занепокоєність.

Отже, екологічно відповідальна поведінка індивіда регулюється процесами самоорганізації, які базуються на вольових зусиллях для подолання труднощів при досягненні цієї мети та мобілізації цілеспрямованості, рішучості, наполегливості, витримки й самоволодіння, дисциплінованості, сміливості й мужності. Ці якості дають змогу суб'єктові співвідносити власні інтереси з інтересами довкілля. Однак вольові якості не є генетично успадкованими, вони формуються лише в ситуаціях, що вимагають їхнього вияву та під доцільно керованим педагогічним впливом.

Як зазначають провідні дослідники з екопсихології С. Дерябо і В. Ясвін, основним методологічним принципом екологічного виховання є відповідність педагогічного процесу психологічному процесу формування природоцентричної екологічної позиції.

Серед педагогічних теорій поняття екологічної відповідальності немає єдиного підходу.

Педагогічний аспект відповідального ставлення до природи впливає з гармонійності виховання. Ще С. Русова акцентувала на тому, що національна школа повинна функціонувати в єдності з рідною природою: "З лона рідної землі, з нив, лісів і вод батьківщини можна не тільки брати все потрібне для життя, але й треба щось дати, повертаючи їй через освіту, піднесення громадського життя, народної культури. У цьому круговому обороті з батьківщини та до батьківщини саме й виявляється громадський свідомий обов'язок, який лежить на кожному громадянinin..." [9, с. 27]. Отже, не важко зрозуміти, що таке виховання вело б до дбайливого, господарського ставлення до природи, розвитку природосвідомості й екологічної відповідальності.

У "Концепції національного виховання" задекларовано формування екологічної культури особистості, усвідомлення себе частиною природи, відчуття відповідальності за неї як за національне багатство, основу життя на землі, залучення вихованців до активної екологічної діяльності, нетерпляче ставлення до тих, хто завдає шкоди природі. Ці нормативні положення цілком узгоджені з 66 статтею Конституції України, у якій зазначено, що кожен громадянин держави зобов'язаний не заподіювати шкоди природі [7, с. 147].

У сучасних науково-педагогічних працях (В. Борейко, І. Бех, Л. Білик, Г. Каропа, Л. Лук'янова, С. Совгіра та ін.) досить широко представлено різні за змістом, але ідентичні за своєю сутністю означення категорії екологічної відповідальності.

У дослідженні Г. Каропи поняття екологічної відповідальності потрактовано як "інтерактивну морально-екологічну якість, що виявляється насамперед в адекватному, тобто відповідальному ставленні особистості до природи та містить у собі основні ознаки таких категорій, як чуйність, бережливість, дбайливість тощо, але водночас істотно відмінне від названих рис більш високим рівнем узагальненості, а також деякими змістовими й правовими аспектами" [2, с. 69].

Автори навчально-методичного посібника з біоетики й екоетики Л. Логіновська, Т. Силич та С. Ставропольцева стверджують, що "екологічна відповідальність – це моральна якість людини, яка виявляється у відповідальному ставленні до природи і характеризується здатністю людини регулювати власну поведінку в ситуації вибору напрями діяльності, орієнтованої на гармонійний саморозвиток системи "людина – біосфера" [4, с. 67].

На думку Л. Білик, "екологічна відповідальність – це кінцева мета й водночас визначальна характеристика екологічної освіти і виховання. Іншими словами, екологічна відповідальність – це база екологічних знань, умінь у єдності з розвинутою здатністю особистості активно мислити, діяти, утілювати свої наміри в життя та домагатися результатів" [1, с. 224].

Аналогічну точку зору відстоюють Н. Мамедов і С. Глазачов, розглядаючи екологічну відповідальність як основну мету екологічної освіти, стрижневу якість і пов'язуючи її з такими якостями особистості, як самоконтроль, уміння передбачати найближчі й віддалені наслідки своїх дій у природному середовищі, критичне ставлення до себе й до інших [3, с. 17].

Таким чином, екологічно відповідальне ставлення до природи можливе лише за умов поступового збагачення аксіологічного потенціалу особистості екологічно значущими ціннісними орієнтаціями. Сучасні психолого-педагогічні дослідження вказують шлях: від співпереживання до народження життєвих смислів, а від них – до самостійних вільних і відповідальних дій.

Висновки. Узагальнення філософського, соціального, психологічного та педагогічного аспектів екологічної відповідальності особистості дає підстави стверджувати, що цей феномен є складним соціально-психологічним утворенням, детерміноване діалектичними умовами, об'єктивними й суб'єктивними факторами. Об'єктивні фактори представлені вимогами суспільства, суб'єктивні визначаються системою особистісних детермінант.

Література

1. Білик Л. І. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Білик Людмила Іванівна. – Черкаси, 2004. – 461 с.
2. Каропа Г. Н. К созданию методики экологического образования школьников / Г. Н. Каропа // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 69–73.

3. Карпова Н. Н. Формирование экологической ответственности старшеклассников в ходе решения эколого-прикладных задач : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Карпова Наталья Николаевна. – Волгоград, 2005. – 174 с.
4. Логиновская Л. М. Биоэтика и экоэтика для школьного и внешкольного образования : учеб.-метод. пособие / Л. М. Логиновская, Т. В. Силич, С. А. Ставрпольцева ; под общ. ред. Т. В. Мишаткиной. – Минск : МГЭУ им. А. Д. Сахарова, 2008. – 184 с.
5. Маер-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довілля до спільносвіту / К. М. Маер-Абіх ; пер. з нім., післям., прим. А. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
6. Ничкало Н. Г. Перспективна професійна освіта: міжнародний аспект : монографія / Н. Г. Ничкало ; за ред. І. А. Зязюна. – К. : Віпол, 2000. – С. 636.
7. Основи галузевого законодавства України : навч. посіб. для вступників до вищих навчальних закладів. – Кіровоград, 2002. – 337 с.
8. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
9. Русова С. Краєзнавство в народній школі / С. Русова // Шлях виховання й навчання. – 1933. – VII-й річник. – С. 25–33.
10. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : Школа, 2008. – 1008 с.
11. Ladd J. The Ethics of Participation / J. Ladd. – N. Y. : Atherton – Lieber, 1975. – 229 p.